

Luc DHONDT, *Verlichte monarchie, Ancien Régime en revolutie. Een institutionele en historische procesanalyse van politiek, instellingen en ideologie in de Habsburgse, de Zuidnederlandse en de Vlaamse politieke ruimte (1700-1790)*,
Universiteit Gent, 1993, promotor: Michel Baelde

Aanvankelijk een studie van de Brabantse Omwenteling en uitgebreid tot de vroege Franse Tijd, heeft dit onderzoek zich ingepast in een breder kader van de logica van een historisch gebeuren en de beïnvloeding ervan door incidentele factoren op korte termijn en, op langere, door socio-politieke mutaties en het bewegend institutioneel en ideologisch referentiekader, waarin en waardoor de maatschappij en haar elementen denken en handelen. Vandaar het schijnbaar dubbel, maar in wezen integraal karakter van een studie van het Ancien Régime en de vroege revolutietijd, een studie van geleidingen.

De titel van de verhandeling geeft de drie hoofdcomponenten weer van het eigenlijke, achterliggende voorwerp dat we kennen uit de historiografie: het politieke, institutionele en ideologische proces dat uitliep op het België van 1831 als de liberale, burgerlijk democratische staat bij uitstek – fundamenteel anti-monarchaal en “notabel” in het perspectief van een “republikeinse” notabellenmonarchie sinds het einde van de XVIde eeuw (met het verdrag van Atrecht).

Daartussen liggen twee paradoxen. Er zijn vooreerst de vroege centralisering van de Boergondo-Habsburgers en de confrontatie met de moderne monarchie onder Lodewijk XIV en de laatste twee “grote Habsburgers”. Hun logica (mv.) hebben geen verregaande doorgang gevonden. Ze genereerden in hoge mate een gekroonde *notabellenrepubliek*. De tweede paradox bestaat in de vaststelling dat de negentiende-eeuwse modelstaat tot stand kwam na twee overduidelijk conservatief-restauratieve zonet reactionaire bewegingen: de Brabantse Omwenteling van 1789 tegen de verlichte hervormingen van Jozef II en de Boerenkrijg tegen de Franse, sociale omwenteling (die een en ander met de Jozefijnse gemeen had). In het licht van 1830 kwamen die tégenbewegingen voor het nakomenschap als beschamend over en doorgaans werd hun karakter verbonden met de achterlijkheid van het land en inzonderheid Vlaanderen.

Zoals J. Craeybeckx, Y. Vandenberghe (voor Brugge) en H. Balthazar (voor Gent) suggereerden dient de achterlijkheidsthese gerelativeerd en verborg het historiografisch beeld van de Brabantse Omwenteling dispariteiten. J. Polasky koppelde het conservatisme zelfs aan een industriële voortrekkerssituatie, en dat ergens in de lijn van de these van een gelukkig Ancien Régime. Zelf werden we in onze voorbereidende studie over Vlaanderen geconfronteerd met andere varianten, onzekerheden in het historiografisch beeld, verrassende discrepanties en, vooral, de draagwijdten en referentiekaders van de betrokken politieke en ideologische versnelling op de “breuklijn” van twee “tijdperken”. Uit retro- en prospectief onderzoek bleken de geconstateerde mutaties en persistenties te wortelen in één dialectisch *proces* dat zowel revoluties als contra-revoluties omvatte (waarin beide van elkaar deel uitmaakten) als het referentiekader van hetgeen voorafging en zijn logica. We hebben er in deze verhandeling de logica van nagegaan door de studie van het proces en van zijn componenten en dat binnen een *politiek-institutionele ruimte* die deze componenten omvatte. Geen lokaliteit, streek, of niveau, maar een politieke ruimte. Dat betekende een studie op vier schalen van de Staat in ruime zin: het lokaal-regionale (de Vlaamse steden en kasselrijen), het provinciale van het vorstendom (Vlaanderen), het nationale en interprovinciale (met Brabant de andere grote provincie) en tenslotte dat van de vorstenstaat van de Habsburgers. Op die schalen reveleerden zich machtigen, lokale machtigen en machtelozen (individueel, institutioneel, collectief), waarbij dominantie en macht dienden onderscheiden. Ze kunnen worden voorgesteld als een piramide met onderling gedifferentieerde schalen, onderhevig aan tegenstellingen en coalities door

diverse collaboratievormen, met bovenaan de vorst, de regering en het hof, tussenin de lokale machtigen (grondadel, Kerk, burgerijen, soms corporatieliga's) en onderaan de (al dan niet relatief) machtelozen van stad en platteland.

Drie tijdschalen werden gehanteerd: de korte termijn voor deelprocessen, een langere van de ervaring van de actieve generatie en die daàrvoor (ongeveer het eeuwmidden), en een middellange van de politieke structuren, hun appreciatie en dialectiek die het actieve geheugen van de Staat uitmaken. In de marge werden de mentale codes en mutaties nagegaan (Verlichtingsinvloeden, onderwijs, verzetsacties), de voor Vlaanderen essentiële commercialiseringsvlucht, haar proto-industriële component en gedifferentieerde economische bewegingen. De aangewende kennismiddelen omvatten zeker voor de korte termijn een systematisch onderzoek van seriële en occasionele bronnen, voor de andere dimensies uiteraard veel secundaire bronnen maar ook primaire.

Een en ander gebeurde en was het resultaat van twee analyses (deel I). De eerste kan men omschrijven als een *historische institutionele analyse*. Ze verschilt essentieel van sociologische pogingen in dezelfde zin door de afwezigheid van de interventie en transferten tussen de analysator et de geanalyseerde, maar houdt er epistemologische basisgegevens van aan (zoals begrippen als uitdrukking en vervalsing). De tweede beschouwt het historisch proces als een opeenvolging van actieve en passieve implicaties binnen een deels gesloten, deels open politiek veld. In beide gevallen berust de kennisgaring op de zelfrelatie binnen een proces (*procesanalyse*). Daarbij wordt een microproces aanzien als het product van een analyserende factor die een instelling, groep of individu impliceert, aanzet tot een bewustzijnsname van zijn referentiekader (waaronder economische en sociale belangen) en eventueel tot een nieuwe inschatting, een reactie, een strategie en een actie, die zich aan al dan niet aan die invloeden voeden. In die confrontaties uiteten zich de geïmpliceerden niet door de interventie van de observator maar door het proces zelf. De uiting zelf kan een vroegere al dan niet bewuste of uitgedrukte, al dan niet vertekende en zelfs vervalsende getuigenis leveren van de betrokken agenten. Vandaar de noodzaak van een regressieve studie die moet toelaten de mutatie van het "geheugen" te onderscheiden. Gedeeltelijk werd daarbij gesteund op de historiografie en bronnenuitgaven maar tevens op punctueel onderzoek van een veelheid van mémoires en conflicten die instellingen en individuen produceren op die momenten. Gezien revoluties van bovenaf (zoals de Jozefijnse) en van onderuit de homogeniteit tussen instellingen en maatschappij of delen daarvan betreffen en daarbij in publiekrechtelijke termen denken en handelen, nemen die aspecten in deze studie een heel ruime plaats in. Binnen deze institutionele aanpak drongen zich steeds weer de problematieken van mandaat en delegatie op, van interpretatie (en zelfs functionele sublimatie), van affirmatie en negatie op het ideologische vlak, en van de kaders van zelfverwerkelijking (soms parallelle, zoals de religieuze).

In het tweede deel (2 vol.) worden de politieke analyses op het niveau van de Habsburgse monarchie, hun gegevens en hervormingen alsook de reacties erop bestudeerd aan de hand van de historiografie, van uitgegeven en onuitgegeven (ego-)bronnen, hzf. van de hand van Maria Theresia, Kaunitz en Jozef II. Daaruit komen doorheen de opeenvolgende "rétablissements" onvermogen en wil tot hervorming naar voor, hun redenen, vormen en bronnen (de "geblokkeerde" Habsburgstaat; de invloeden uit Frankrijk, de Verlichting en vooral het natuurrecht; het "liberale" Kaunitzmodel, het Staatsveiligheidsmodel en "le commerce de bienfaits" van Jozef II met zijn transformatiepoging der mentaliteiten en de overstijging van de oude logica). De Jozefijnse politiek reveleert daarin zijn sociale solidariteiten, zijn keuze voor een Derde-Standsmonarchie en zijn publiekrechtelijke en juridische geleidingen en bronnen.

Het derde deel (3 vol.: de centrale Staat, de institutionele orde in Vlaanderen en Brabant, en "in margine", de mentale, culturele, economische en sociale codes en mutaties) ontleedt de (al dan niet onderliggende) constitutionele ordeningen en schetst het verhaal van het relatieve maar ruime institutionele "échec" van de Moderne Monarchie binnen de oude orde - onafgezien successen in het "gereserveerde" domein van de politieke economie. De monarchie heeft vast de macht van de corporaties en de "grote notabelen" ingeperkt, maar bleef een monarchie boven een "republiek" van lokale machtigen, zoals blijkt uit de studie van de Staten, magistraten, hoofdcollages van kasselrijen, raden en gemeenten, hun politiek, socio-politieke relevantie en positie t.o.v. de machtelozen. "In margine" wordt, mede aan de hand van nieuwe bronnen, de economie doorgelicht (commerciële heroriëntatie en versnelling, proto-industrie) en worden de culturele codes, het potentieel en diverse verschijnselen op de onderscheidene sociale niveaus geanalyseerd (met de "Vlaamse Verlichting") evenals de autochtone protesten tegen aspecten van het Ancien Régime in Vlaanderen.

Het vierde deel (2 vol.) bestudeert de Jozefijnse hervormingen en hun appreciaties in de Nederlanden. Door de achterstand t.o.v. de "rétablissements" in de erflanden en doordat Jozef II zijn project hier persoonlijker, meer overwogen en gerijpt uitwerkte, leverde een en ander nieuwe en preciezere informatie op over deze Jozefijnse "revolutie van bovenaf" en haar receptie. Het belang ligt daarbij vooral, zoals in het vorige deel, in de be- en uitleving van oude logica, in de confrontatie met nieuwe en in die tussen beide.

Aan die dialectiek tussen een hervormende of daartoe gewillige monarchie en een deels vanouds alternatieve burgerlijke maatschappij is het vijfde deel besteed. Daar toont zich met groeiende kracht in een Vlaanderen zonder enige geschreven Constitutie een "constitutionalisme", gebaseerd op een oud gedrag maar tevens op een bewustzijnsname van de Vlaamse notabelen en binnen

het milieu van de Brabantse corporaties, waarbij het generisch proces zich ook voedde aan een Montesquieu, de Engelse denkers en een Rousseau. Ten tijde van de grote burgerlijke hervormingen van Jozef II – de kerkelijke vonden een geringe weerklank buiten een nationale, quasi “revolutionaire” van een deel van de clerus, waarvan een ander deel de keizer zelfs steunde – barstte dat constitutionalisme uit in een “Fronde” tegen de vorst, in een ware revolutie van notabelen, corporaties en hun populaire achterban. Een liberaal conservatisme (in Engelse zin) ging er samen met een reactionair populisme (onder Vander Noot, die Rousseau en de Engelse politieke kritiek goed kende). In het proces dat uitliep op de mislukking van de hervormingen, ontwaart men enerzijds fundamentele concepten omtrent een ideale Staatsorde en de interne zwakheden en anderzijds de onmacht van een Ancien-Régimestaat, die zijn interne logica had uitgeleefd. Aan de andere zijde van het politieke veld tekenden zich het revolutionaire en alternatieve potentieel af van de Kerk, dat van de notabelen, dat van een door het economisch liberalisme bedreigde stadsbevolking en weldra ook dat van een sociaal revolutionerend, Jozefinistisch progressisme op het Vlaamse platteland. In een sfeer van bevrijdingspatriotisme zegevierde echter maandenlang de idee van een fundamenteel *republicanisme* onder een vorst-stadhouder, een idee dat zich structureerde en gaandeweg opdrong maar zonder levenskracht.

De geschiedenis toont zich onomkeerbaar in het zesde deel, waar de “terugkeer” naar een “monarchie limitée” onmogelijk bleek tussen een negatieve wetgevende macht voor de notabelen en de restauratie van een “voluntaristische” monarchie. De analyse van het ontstaansproces van de BO reveleert haar conservatieve en niettemin revolutionaire essentie tot in de door de geschiedschrijving geloofde maar in dat stadium onbewezen “liberale” component. In de laatste hoofdstukken wordt het even onwaarschijnlijke als schitterende succes van de conservatieve, clericale, notabelen-, en volkswenteling ontleed tegenover een machteloze Staat, die verzonk in zijn dysfuncties en strategische tegenspraken.

Het laatste deel (“De Revolutie”, 3 vol.) begint met de machtsovername op de diverse schalen van de Staat en in de verscheidenheid van de doorheen de XVIIIe eeuw bestudeerde politieke ruimten, haar institutioneel-publiekrechtelijke verbeelding, haar inworteling in de maatschappij en de grenzen ervan, de politiek van de revolutie en haar interne differentiatie (met vooral de intrusie van de hoge adel en financiewereld, die de sterkste kern vormden het zogeheten “Vonckisme”).

De “constitutionele”, restauratieve revolutie – ze was er een waar ze doelbewust de monarchie verjoeg en afschafte – vulde de machtsgreep van de “natie” tot op het hoogste niveau in, maar volgens de verscheidenheid van de “constituties”. Waar ze in sommige entiteiten de feodaliteit uit het publiekrecht

schrapte, bevestigde ze die elders. In het door de Boergondisch-Habsburgse centralisering sterk beroerde Vlaanderen dienden de notabelen vormen van volksvertegenwoordiging in het leven te roepen of in gewijzigde vorm te doen herleven om de verworven soevereiniteit te legitimeren. Ze stootten daarbij op publiekrechtelijk onderlegde Jozefinisten, een secundaire elite van notabelen, de vervallen corporaties en een grotendeels keizersgezind platteland. Een verregaand democratiseringsplan bracht daarbij geen soelaas. In de Oudburg bracht het secundaire notabelen aan de macht, te Gent de Collatiegemeente onder de directe druk van kleine burgerij en het volk (hetgeen doet denken aan de Parijse situatie). In Zuid-Vlaanderen brak zelfs een keizersgezinde plattelandsopstand uit met sociaal-revolutionaire doelstellingen. Hij werd in het bloed gesmoord door een "witte terreur", maar verwekte mede de vlucht in een monarchale notabelendemocratie, die latere decennia bleef tekenen.

De nieuwe Staat viel terug op het niveau van de vorstendommen. In Brabant hadden de stedelijke gemeenten een bijna grotelijks ongeschonden presentie bewaard en had de vorst nooit die, al was het maar die van de oude graven verworven. De (hoofdstedelijke) Derde Stand van corporaties onder leiding van Vander Noot - de held van 1787-1790 - wist er zijn aanwezigheid in de Staten af te dwingen tegen de adel en de abdijen in, dit tot ontgoocheling van een Vonck, die hetzelfde gehoopt had door de introductie van de kleine steden en het platteland en met medestanders een actief deel had genomen in de omwenteling (voor rekening van de abdijen). De soms woelige coalitie tussen clerus en corporaties sneed tegelijk de pas af van Brussels keizersgezinde intellectuelen en handelsmilieus, die hadden ingepikt op de hervormingsplannen van de Staten van Jozef II en zijn regering, én de pas van de prestigieuze Arenbergfamilie en de financiers Walckiers en Herries - ooit dichtbij de regering - die resp. door een nationaal federalisme en een Assemblée Nationale de controle over de nieuwe staat nastreefden. Deze oppositiekernen vonden zich, geconfronteerd met de vrees van de clerus voor een "ontsporing op zijn Frans" na radicaler democratische projecten uiteindelijk achter de onbesproken Vonck. Eerst werden hun assembléevoorstellen handig "gedeplebisciteerd" door de heersende coalitie. Vervolgens werden ze geliquideerd toen ze een "vonckistisch" compromis voorstelden, wellicht omdat de Arenberg-Walckiersgroep bezig was de steun van Pruisen - de beschermer van de revolutie - te krijgen. Ondanks de implicatie van de ontevredenheid in het leger (Vander Meersch) en een gewapende inval slaagde de oppositie er niet meer in deel te krijgen aan de macht. Ze keek voor het merendeel uit naar Jozefs opvolger Leopold II en diens tegemoetkomingen, terwijl een minderheid bereid was deze van de Brabantse clerus (na het afhaken van Pruisen) aan te grijpen.

De contrarevolutie was tegelijk een revolutie. Ze zette bewust en gewelddadig de vorst af, greep de soevereiniteit en institutionaliseerde die doorheen

oude maar ook nieuwe structuren. Daarbij leefde de oude orde haar logica grotendeels uit door de nood aan een de monarchie vervangende publiek-rechtelijke ordening en legitimering. Het verdwijnen van de vorst impliceerde oude en nieuwe sociale elementen in een democratiseringsproces, dat de democratie reveleerde als middel tot machtsverwerving en die implicatie afdwong door het wegvallen van sommige constitutionele en politieke beschermingen. In Vlaanderen was een democratische, federale burgerlijke en notabelenstaat in wording, doch werd geconfronteerd met de dysfuncties van de oude en de nieuwe ordening en de dwang tot verregaande publiek-rechtelijke innovaties.

Op het centrale - beslist confederale - vlak liet die nood zich even sterk gelden. Waar iedere provincie soeverein werd dienden instrumenten geschapen om (van de monarchie) residuele taken over te nemen en evidente en talloze betwistingen tussen de provincies te beheersen. Zoals in het verleden gebeurd was fungeerden de Staten-Generaal als die instelling, maar dan als een niet-permanente en niet steeds gevolmachtigde. Langs deze om schiepen de provincies wel een permanent nationaal Congres, dat grofweg de defensie, de buitenlandse betrekkingen en muntzaken kreeg toegewezen. Zowel op provinciaal als op centraal vlak is een noodzakelijk gebleken verdere constitutionele en instutionele geleiding echter uitgebleven zowel door belangen- tegenstellingen tussen provincies als tussen politieke en sociale elementen. Kenmerkend voor de ingevoerde institutionele ordening op ieder vlak was de collectieve machtsuitoefening in een controlepiramide die onderaan de gemeenten omvatte. Een geleiding van een gedelegeerde, gescheiden administratie bleef nagenoeg uit in een extreem anti-ministerialisme dat we bv. ook in de Franse Revolutie terugvinden.

Afgezien van factuele revelaties t.o.v. geldende historiografische beelden en de ontwikkelde kennismethodes, kan de bredere relevantie van het onderzoek als volgt worden gesitueerd.

Eenzijds is er de structurele dialectiek van een institutioneel-politieke beweging op lange termijn, waarvan de gegevens in extreme gevallen zelfs teruggaan tot de Middeleeuwen en anderzijds vaak tot op vandaag doorwegen (polarisering, positioneringen, strategieën, ideologieën, de relatieve afwezigheid en weigering van de Staat, politisering en de macht van intermediaire elites).

Ten tweede is er de intrinsieke verbondenheid tussen revolutie en contra-revolutie, die ons eerder al deed spreken van een proces.

Ten derde kan gewezen worden op de noties van dialectiek en implicatie zowel m.b.t. tot instellingen, bewegingen als infrastructurele en suprastructurele gegevens. Daarbij dient gewezen op het belang van een instelling, niet enkel als machtsmiddel, maar ook als referentie, gedachte-, verbeeldings- en handelsmiddel m.b.t. haar politieke, ideologische, sociale en economische relevantie.

Ten vierde dienen de verschijnselen van ideologische persistentie, uitputting, mutatie, vervalsing en uiteraard genese (met de autonomisering van ideeën en gevoelens) aangestipt evenals die op het politieke en tactische vlak met de wording van efemere en bestendige referenties en bewegingen. Economische en sociale factoren speelden daarbij een duidelijke rol, maar dan eerder door passieve implicatie en als groeiende referentiefactor in het proces dan actief als motor (door een nog zwakke ideologische integratie).

Enger is er het specifieke politieke, ideologische en institutionele proces van de "Belgische paradox", die er geen is en waarvan het beeld is vertekend door tal van overdrachten.

Tenslotte, zoals dit stuk geschiedenis voorkomt, in zijn geheel én in zijn interne diversiteiten en subprocessen, vertoont dit stuk geschiedenis een grotere relevantie met de "Europese geschiedenissen" van die tijd, dan dat het historiografische beeld en de vele overdrachtelijke - deels foutieve - benaderingen deden vermoeden. Gegeven de participatie aan die "geschiedenissen", de uitsplitsingen én het langetermijnkarakter van de analyse biedt dit stuk voor meerdere elementen van die andere "geschiedenissen" en hun totaalgebeuren een goeddeels nieuw en suggestief referentiekader.

L. Dhondt